

Proba jako historička: Starozákonní dějiny a čtyři věky lidstva v *Cento Probae*¹

■ MARTIN BAŽIL (Praha)

Historické tázání, na rozdíl třeba od tázání přírodovědného, nebývá vedeno pouze intelektuální zvědavostí, touhou po poznání světa, nýbrž také potřebou jak vypravěče dějin, tak i jeho čtenářů definovat prostřednictvím historického narativu svou vlastní identitu – a je jedno, zda se tak děje zkoumáním jejich kořenů nebo vymezováním sebe sama vůči druhému, jinému. Proto nabývá zkoumání dějin a hledání jejich interpretace zvláštního významu v obdobích, kdy se identita stává nesamozřejmou či problematickou. Takovým obdobím *par excellence* v římské antice je první polovina čtvrtého století, doba konstantinovská. Po Ediktu milánském z roku 313, který zrovnoprávnil všechna náboženství v říši a otevřel křesťanství cestu do celé římské společnosti, se poměrně rychle utváří výrazná vrstva vzdělané křesťanské aristokracie, která je rozkročena mezi dvěma kulturními světy, římským a biblicko-křesťanským – anebo, ještě spíše, pevně stojí v obou těchto světech zároveň. Pro tyto kultivované Římány přestává platit Tertullianovo vyhrocené rozlišování mezi *nos*, „křesťané“, a *vos*, „pohanští obyvatelé římské říše s celou vaší kulturní tradicí (od které my se snažíme distancovat)“, a začínají hledat způsob, jak onen rozpor překonat a nejlépe neutralizovat. Utvoření nového, sjednocujícího historického narativu se k tomuto účelu výborně hodí.

---

¹ Tento článek vychází z příspěvku „*Ferrea progenies*: starozákonní dějiny jako čtyři věky lidstva v *Cento Probae*“, předneseného 8. listopadu 2013 na sympoziu *Historiam scribere (et legere)* k jubileu prof. Bohumily Mouchové. Příspěvek i článek vznikly v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P09 *Literatura a umění v mezikulturních souvislostech*, podprogram *Literární brak: „triviální“ a „pokleslé“ žánry a podoby literatury z hlediska vývoje historického a z hlediska konceptů populární kultury*, jehož hlavním řešitelem je prof. PhDr. Petr Bílek, CSc.

Překvapivě jedním z prvních, ne-li úplně prvním, kdo se o takovou syntézu pokusil, byla básnířka Faltonia Betitia Proba, která ve třetí čtvrtině 4. století převedla do hexametřů vybrané perikopy z prvních kapitol *Geneze* a z evangelíí.² Její báseň o téměř sedmi stech verších, nazývaná *Cento Probae*, představuje důležitý krok ve vývoji nového básnického subžánru, biblického eposu, jenž přinesl nový impuls k rozvoji epického básnictví v římské literatuře během 4. století. Jeho zakladatel a Probin jediný (známý) předchůdce, o generaci starší C. Vettius Aquilinus Iuvenus, se ve svých *Evangeliorum libri quattuor* omezil na pouhé jádro experimentu, jež představuje propojení biblické látky s epickou formou: Ježíšův příběh podle (*ad hoc* vytvořené) evangelijní harmonie parafrázuje co nejděle, jeho přínos spočívá v mírném posunutí akcentů, doplnění detailů a přizpůsobení epickému formálnímu jazyku.³

Proba se v několika ohledech pouští v experimentování podstatně dál než Iuvenus. Předně píše centonovou technikou, do té doby v řecké i římské literatuře ne zcela vyzkoušenou – tedy nikoli vlastními slovy, ale pomocí citátů z Vergiliových děl, které propojuje tak, aby byly schopny vyjádřit nové, křesťanské obsahy.⁴ Za druhé si za předlohu nebere pouze evangelium, ale dává vzniknout jakémusi diptychu, vnitřně soudržnému příběhu propojujícímu ve dvou polovinách básně vybrané části Starého i Nového zákona: stvoření světa a člověka, rané dějiny lidstva až po potopu a Ježíšův život od Zvěstování po Ukřižování.⁵ A za třetí biblickou předlohu neparafrázuje věrně a co nejtěsněji (jak jí to použitá technika dovolí) jako Iuvenus, ale látku nově modeluje i v jejích základních narativních obrysech.⁶ Druhý a třetí z těchto bodů jsou zásadní pro téma tohoto článku. Zatímco Iuvenem převyprávěný příběh Ježíšova života není dějinným příběhem v užším slova smyslu, Proba na sebe bere úkol historika: pouští se na tenký led adaptace mytologické fáze – tedy kořenů – starozákonního historického narativu podle

² K aktuálnímu stavu bádání o Probě viz např. následující práce z posledních let: SINERI 2011, BADINI – RIZZI 2011, SCHOTTENIUS CULLHED 2012.

³ Iuvenus např. doplňuje epiteta nebo gnómičké komentáře, která v biblickém textu nejsou. Na rovině obsahové klade důraz na Ježíšovy řeči (a tedy na jeho vyučování) oproti prostému vyprávění o událostech jeho života, a vůbec postavu Ježíše stylizuje do podoby epického hrdiny; viz ŠUBRT 1993 a BAŽIL 2011. – K aktuálnímu stavu bádání o Iuvenovi viz GREEN 2006.

⁴ K fenoménu centonů obecně v češtině OKÁČOVÁ 2011 (knižní verze v tisku).

⁵ Pro přehled obsahu viz např. SANDNES 2011, s. 144n.

⁶ Ke srovnání Iuvenovy a Probinovy strategie viz BAŽIL 2011.

Geneze, a tudíž se ocitá mnohem blíže problému konstruování identity římských křesťanů skrze vlastní výklad dějin. Fakt, že tento mytologický příběh vypráví jinak než *Geneze* sama, otvírá otázku po principech a smyslu její adaptace.

V bádání posledních let se opakovaně objevuje teze, že jedním z hlavních principů, podle nichž Proba biblickou látku nově modeluje, je princip harmonizace. Podařilo se například ukázat, že spojuje v jeden harmonický celek dva původně nezávislé mýty o stvoření světa a člověka, kněžský a jahvistický, které v textu *Geneze* stojí za sebou a v řadě bodů si odporují.⁷ Švédská komparatistka Sigrid Schottenius Cullhed ve své disertaci z roku 2012 vysvětluje, že Proba podobně postupuje například při konstruování typologických paralel mezi starozákonní a novozákonní částí své básně.⁸ Cílem tohoto příspěvku je předložit hypotézu, že obdobný princip Proba uplatňuje i tehdy, když líčí historii, byť mytologickou – první etapu dějin lidstva, mezi stvořením člověka a potopou světa, podle 2. až 6. kapitoly *Geneze*. Tato část jejího vyprávění se zřetelně rozpadá do tří nestejně dlouhých úseků, z nichž každý je ukončen nějakou výraznou událostí (viz schéma za tímto odstavcem). První z nich se odehrává v ráji, od uvedení Adama a Evy do zahrady přes líčení jejich života tam až k prvotnímu hříchu, a uzavírá ho jejich vyhnání z ráje na zem (v. 136-275). Druhý úsek líčí strastný život Adama a Evy a prvního lidského pokolení na zemi a uzavírá ho vyprávění o Ábelově smrti (v. 276-289). Třetí úsek se skládá ze dvou jasně oddělených polovin: první popisuje útrapy, jež na lidstvo dopadly po Kainově zločinu, a druhá další generace, jejichž násilí a hříchy ukončí až potopa světa (v. 290-312).

struktura vyprávění mezi stvořením člověka a potopou světa:

ráj:	verš	136-159	uvedení Adama a Evy do ráje
		160-169	život v ráji
		170-209	prvotní hřích
		210-275	Stvořitelova řeč k hadovi, Adamovi i Evě, vyhnání

⁷ Viz BAŽIL 2007.

⁸ SCHOTTENIUS CULLHED 2012, *passim*, např. s. 181: „some episodes are harmonized according to certain principles, one example being the creation story, which is constructed in accordance with the four elements“.

země:	276-284 285-289	život na zemi: strastné obdělávání půdy Kain a Ábel
další generace:	290-298 299-306 307-312	útrapy po smrti Ábelově: neplodná země, dravá zvěř násilí mezi lidmi: války, zločiny, nemilosrdnost potopa světa

Proba, jak se dá očekávat, v této části věnuje značnou pozornost některým z teologického hlediska klíčovým scénám, například promluvě hada k Evě (v. 183-196) nebo slovům rozhněvaného Stvořitele před vyhnáním z ráje (v. 245-268). Ty by stály za samostatný rozbor, který by přesáhl rozsah i téma tohoto článku, tedy Probino nakládání s mytologicko-historickým narativem.⁹ Pro něj jsou důležitější charakteristiky jednotlivých období a způsob života v nich (ve schématu výše vyznačeny tučně).

I. Život Adama a Evy v ráji: *Hic ver purpureum*

První ze zmíněných úseků (v. 160-169) líčí ráj a život v něm.

verš	<i>Cento Probae: život Adama a Evy v ráji</i> ¹⁰				původní kontext
160	ecce autem primi sub limina solis et ortus	A	6	255	podsvětí
161	devenere locos,	A	1	365	Didónin příchod do Afriky
161	ubi mollis amaracus illos	A	1	693	Ascanius spící v ídalských hájích
162	floribus et dulci adspirans complectitur umbra.	A	1	694	<i>idem</i>
163	<i>hic ver purpureum</i>	E	9	40	Menalcova píseň

⁹ Teologický komentář k novožákonní části Probiny básně viz SANDNES 2011, zejména s. 141-179. K epizodě s hadem viz nicméně SCHOTTENIUS CULLHED 2012, s. 146-149, k části Stvořitelovy řeči (k Adamovi) viz BAŽIL 2009, s. 153-156.

¹⁰ V tomto sloupci jsou odlišným písmem značeny verše převzaté z různých Vergiliových děl: normální písmo – *Aeneis* (A), tučně – *Georgica* (G), kurzíva – *Bucolica* (E). Stejně i v dalších tabulkách v tomto článku.

163	atque alienis mensibus aestas,	G	2	149	chvály Itálie ¹¹
164	hic liquidi fontes,	G	4	18	kam postavit úly
164	hic caeli tempore certo	G	4	100	dobry druh včel
165	dulcia mella premunt,	G	4	101	<i>idem</i>
165	<i>hic candida populus antro</i>	E	9	41	Menalcova píseň
166	<i>inminet et lentae texunt umbracula vites.</i>	E	9	42	<i>idem</i>
167	invitant croceis halantes floribus horti	G	4	109	zahrada pro včely
168	inter odoratum lauri nemus	A	6	658	život blažených v podsvětí
168	ipsaque tellus	G	1	127	zlatý věk (před Jovem)
169	omnia liberius nullo poscente ferebat.	G	1	128	<i>idem</i>

„Hle, pak za prvních paprsků slunce a východu jeho ‘ 160
na místa přišli, ‘ kde roste majorán s měkkými lístky,
který je zahalil květy a vůní v příjemném stínu. ‘
Tady je kvetoucí jaro ‘ a léto, když jinde je zima, ‘
tady jsou studánky čiré ‘ a, když je počasí jisté,
stáčí se sladký med. ‘ a, když je počasí jisté, 165
Zde nad slují bělavý topol
pne se a ohebná réva se splétá ve stinném loubí. ‘
Zahrada láká je k sobě svou vůní šafránů plavých ‘
v lesíku vonných vavříků, ‘ ba i země sama
od sebe všechno dává, ač nikdo ji nežádá o to. ‘¹²“

¹¹ Začátek tohoto verše v Aeneidě: *Hic ver adsiduum atque alienis...* – viz pozn. 21.

¹² Překlady této i dalších pasáží sestavil autor na základě překladů Vergiliových děl od Otmaru Vaňorného. Jsou převzaty z chystané publikace *Centony – pozdněantické citátové básně* (vybral, přeložil a úvodem opatřil MARTIN BAŽIL. Praha: Herrmann a synové 2015).

Srovnání této pasáže s její biblickou předlohou (*Gn 2,8-9*)¹³ ukazuje, že Proba v *Genezi* naznačené motivy (zahradu krásnou na pohled a poskytující sladkou potravu) bohatě rozvíjí a přidává k nim další, obdobné. Tyto přidané motivy se skládají do obrazu *locus amoenus*, který – jak popsala Sigrid Schottenius¹⁴ – působí na všechny smysly, podobně jako původní biblický obraz. Některé motivy, např. dlouho trvajících (věčného?) jara a léta (v. 163) a zejména země samovolně dávající úrodu (v. 168n.), ale hranice pouhého líčení ideální přírodní scenérie překračují a evokují jiný, byť příbuzný topický obraz, zlatý věk – tedy obraz idealizovaného období v lidských dějinách, většinou situovaného do mytologické minulosti, pro něj je typické harmonické a všeho násilí prosté soužití člověka s přírodou.

Postřeh, že si Proba v této pasáži vypůjčuje právě z motivického inventáře zlatého věku, je v sekundární literatuře celkem obecně přijímán – najdeme ho např. ve starší práci autorek Clark a Hatch anebo v novém italském komentáři Badini – Rizzi¹⁵. Ze svého zdroje přitom Proba mohla bohatě čerpat motivy i konkrétní slovní materiál, protože Vergilius – v souladu s atmosférou augustovské doby, pro niž byl zlatý věk jedním z hlavních obrazů cíleně rozvíjeného imaginaria státní propagandy¹⁶ – tento mýtus na několika místech svých děl vypráví nebo alespoň připomíná, ovšem ve značně různorodé podobě:¹⁷ např. ve 4. ekloge *Bukolik* jako rozporuplné proctví obrácené do budoucnosti; v 1. knize *Georgik* v rámci theodicey, tedy vysvětlení, proč svět funguje tak, jak funguje, z mytologicko-historické perspektivy; v *Aeneidě* např. v Jovově (1,291-296) a Anchisově (6,791-794) proctví nebo, ve spojení s dávnou Saturnovou vládou v Itálii, ve vyprávění Latinově (7,203-204) a Euandrově (8,315-327).

¹³ *Gn 2,8-9: plantaverat autem Dominus Deus paradisum voluptatis a principio / in quo posuit hominem quem formaverat / produxitque Dominus Deus de humo omne lignum pulchrum visu et ad vescendum suave / lignum etiam vitae in medio paradisi / lignumque scientiae boni et mali.* (Biblické citáty uvádím podle Vulgáty, při vědomí toho, že vznikla o několik desetiletí později než Probina báseň.)

¹⁴ SCHOTTENIUS CULLHED 2012, s. 144-146 (kap. „Senses and seduction“).

¹⁵ Viz např. CLARK – HATCH 1981, s. 171-181 (kap. „The Christianisation of the Golden Age“), a BADINI – RIZZI 2011, s. 168.

¹⁶ Viz zejména ZANKER 1987, s. 171-196 (kap. „Aurea Aetas“), který uvádí i bohatý ikonografický materiál.

¹⁷ Přehledně o obrazech zlatého věku ve Vergiliově díle viz PAVAN 1984 a HENKEL 2014; k jejich nejednoznačnosti viz zejména PERKELL 2002.

V seznamu pramenů této Probiny pasáže (viz tabulka uvedená výše) však, poněkud překvapivě, najdeme ze zmíněných Vergiliových líčení zlatého věku jen jediný přímý citát: závěrečný klíčový motiv země, jež sama od sebe poskytuje lidem své plody (v. 168n.), který pochází z theodicey v *Georgikách* (georg. 1,127n.). Nejvýraznější skupina citátů pochází ze 4. knihy *Georgik*, kde se líčí dobré podmínky pro chov včel (v. 164n. a 167, celkem tři fragmenty). První část této knihy někteří badatelé považují za přinejmenším inspirovanou tematikou zlatého věku, v tom smyslu, že včelí společenství nese některé znaky typické pro ideální, „zlatou“ komunitu (pospolitost, sdílení „majetku“, společná práce atd.).¹⁸ Vzhledem k tomu, že pro Probinu techniku je typické, že citované fragmenty fungují na dvou úrovních, doslovné i aluzivní (prostřednictvím odkazu na původní kontext),¹⁹ podtrhuje tato výrazná skupina citátů svou konotací ke včelám coby modelu ideální společnosti spojení celé pasáže s motivikou zlatého věku. Totéž platí i pro verš 163, který pochází ze slavných „chval Itálie“ (a venkova) ve 2. knize *Georgik*, jejíž spojení s obrazivostí zlatého věku se také v literatuře obecně přijímá.²⁰ Celkový obraz doplňují citáty z několika typických vergiliovských *loci amoeni*: líčení ídalských hájů, do nichž Venuše podle *Aeneidy* odnese spícího Ascania (v. 161n.), popis místa lákajícího k milostným hrám v Menalcově písni v 9. ekloze (v. 165n. a také první část v. 163)²¹ a života blažených v podsvětí podle 6. knihy *Aeneidy* (v. 168). Přímé i nepřímé odkazy se tak skládají do jakési koláže z různých pasáží Vergiliova díla, spojených přímo či méně přímo s tematikou zlatého věku či s motivem *locus amoenus*.

Zdá se tedy, že jako kompoziční vodítko pro strukturu této pasáže Probě nesloužil ani jeden z jejích hlavních zdrojů: v biblickém textu našla jen stručnou zmínku, z Vergiliových četných, nicméně nejednoznačných obrazů spja-

¹⁸ Viz PERKELL 2002, s. 26n.

¹⁹ Fungování na dvou úrovních je typické pro téměř všechny centony, přinejmenším antické, ovšem v rozdílné míře; jeho systematickosti a zásadní význam pro konstrukci významu právě u Proby nedávno přesvědčivě dokázala Sigrid SCHOTTENIUS CULLHED (2012, *passim*).

²⁰ Viz např. PAVAN 1984, s. 416; PERKELL 2002, s. 23-26; HENKEL 2014, s. 38.

²¹ Začátek verše *Hic ver...* se vyskytuje jak ve výše zmíněném citátu z *Georgik* (*Hic ver adsidium atque alienis mensibus aetas*), tak i v Menalcově písni v 9. ekloze (ecl. 9,40: *Hic ver purpleum...*), ve verši předcházejícím fragment převzatý Probou do v. 165n. Proba tak velmi obratně propojuje odkazy na dvě příbuzné pasáže, které Vergilius sám spojil nenápadným autocitátem.

tých se zlatým věkem čerpala eklekticky a v útržcích.²² Určité motivické paralely naznačují, že se mohla inspirovat i dalším slavným popisem zlatého věku v římské literatuře, v Ovidiových *Proměňách* (*met.* 1,89-112) – právě tam najdeme některé shodné motivy (ve Vergiliových popisech zlatého věku se nevyskytující vůbec nebo okrajově) jako věčné či aspoň dlouhé jaro²³ (v. 163), med²⁴ (v. 165) či květiny a jejich vůně ve vánku²⁵ (v. 161n. a 167n.), které bylo nutno z vergiliovského materiálu pracně poskládat.²⁶

II. Život Adama a Evy na zemi: *Homines, durum genus*

Druhá pasáž (v. 276-284) líčí život Adama a Evy na zemi po vyhnutí z ráje, a její atmosféra je tedy výrazně odlišné od té předchozí.

verš	<i>Cento Probae: život Adama a Evy na zemi</i>				původní kontext
276	tum victum	A	1	214	vylodění Aeneových druhů v Itálii
276	<i>in silvis</i>	E	2	31	píseň nešťastného Corydona
276	bacas lapidosaque corna	A	3	649	Achaemenidovo živoření u Kyklópů
277	dant rami et vulsis pascunt radicibus herbae.	A	3	650	<i>idem</i>
278	Interea magnum sol circumvertitur annum:	A	3	284	blížící se zima
279	<i>matri longa decem tulerunt fastidia menses,</i>	E	4	61	4. ekloga
280	unde homines nati, durum genus.	G	1	63	druhy půdy

²² Žádná z těchto pasáží se tak nestala „řídící reminiscencí“ (*Leitreminiszenz*) pro celý tento úsek centonu, jako je to např. v popisu Ježíšovy chůze po moři, jež je vystavěna na systematických odkazech na líčení bouří u Vergilia.

²³ Cf. *Ov. met.* 107: *ver erat aeternum*. Podle REYNENA (1965, s. 416) je motiv věčného jara Ovidiovou inovací v tradici líčení zlatého věku.

²⁴ Cf. *ibid.* 112: *flavaque de viridi stillabant ilice mella*.

²⁵ Cf. *ibid.* 107n.: *... placidique tepentibus auris / mulcebant Zephyri natos sine semine flores*.

²⁶ K první, argumentačně nedostatečně podložené formulaci hypotézy o ovidiovské předloze této části *Probae* centonu viz BAŽIL 2009, s. 148-153, 156-160.

280	inde per artem	A	10	135	Aeneas v čele vojska
281	aut herbae campo apparent aut arbore frondes,	G	3	353	zimní noc ve Skýthii
282	inque novos soles audent se gramina tuto	G	2	332	hymnus na jaro
283	credere:	G	2	333	<i>idem</i>
283	et lentis uvam demittere ramis	G	4	558	zrození roje
284	instituunt	A	7	109	první hostina na italském území
284	udoque docent inolescere libro.	G	2	77	štěpování

„Pak za pokrm ‘ v lesích ‘ trnky a tvrdé ovoce dřínu
trhali z větví stromů a sytí je kořínky bylin. ‘
Když pak již celý rok svým oběhem končilo slunce, ‘
dost už zkusila matka po deset měsíců dlouhých, ‘
z nichž zrodil se lidský rod, to tvrdé plémě. ‘ Pak z umu ‘ 280
objevují se na poli trávy a na stromech listy, ‘
pupen má odvahu se bezpečně novému slunci
svěřit, ‘ a rovněž hrozny spouštět z ohebných větví ‘
začíná ‘ a učí se proniknout nad vlhké lýko. ‘“

Tento passus následuje po dlouhé řeči, v níž rozhněvaný Stvořitel vypočítává útrapy rolnického života. Jeho přímou předlohou je zmínka o jediném verši (*Gn* 3,23), že člověk byl proto vyhnán z ráje, aby obdělával zemi, z níž vzešel.²⁷ Tento biblický verš je u Proby rozveden v žánrový obrázek, který na doslovné rovině zdůrazňuje rozdíly oproti předchozímu životu v ráji: je třeba pracovat, shánět si obživu, snášet strasti mateřství atd. Na rovině aluzivní se ale skládá odlišný obraz. Některé citáty odkazují sice k pasážím zabarveným negativně, jako například k popisu bídného života jednoho z Odysseových druhů na Polyfémově ostrově (v. 276n.), anebo k pasážím, jež konotují obtížné podmínky k životu (blížící se zima – v. 278, zimní noc

²⁷ *Gn* 3,23: *emisit eum Dominus Deus de paradiso voluptatis, ut operaretur terram de qua sumptus est.*

ve Skýthii – v. 281). Pozitivně zbarvené odkazy ale převládají nebo jsou přinejmenším výraznější: mezi zdrojovými pasážemi z Vergiliových děl najdeme opět 4. eklogu (v. 279) a 4. knihu *Georgik* o včelařství (v. 283), k nim se přidává např. hymnus na jaro z 2. knihy *Georgik* (v. 282n.) nebo pasáž o štěpování coby idylické sadařově práci (v. 284).

Takový pozitivní tón by nedával smysl, pokud bychom tak, jako je to v *Genezi*, považovali vyhnání z ráje za zdaleka nejvýraznější zlom v raných dějinách lidstva: potom by vše, co následuje, muselo být vykresleno mnohem negativněji, aby vynikl kontrast k předchozímu líčení ráje. Nedává ale smysl ani v případě, pokud bychom za Probinou koncepcí hledali Vergiliovu obraz zlatého věku: Vergilius totiž proti sobě ve všech výše zmíněných pasážích nastoluje jednoduchou opozici mezi zlatým věkem před Iovem, někdy výslovně spojovaným s vládou Saturnovou, a věkem Iovovým, v němž se objevuje nejen namáhavá práce, ale i nebezpečná zvířata, násilí a hlavně konkrétní nepřátelé, kteří mohou rolníka připravit o těžce vydobytou úrodu. U Proby naproti tomu změna přichází graduálně. Zdá se tedy, že inspirací pro její koncepci nebyl protiklad dvou věků podle Vergilia, ale jiná verze mýtu – o čtyřech postupně se zhoršujících věcích lidstva, pojmenovaných podle kovů.²⁸ Jeho první, po celou antiku autoritativní zpracování pochází z Hésiodových *Prací a dnů* (*Op.* 109-120), v římském prostředí mělo největší vliv zmíněné převyprávění v první knize Ovidiových *Proměn*. Ovidiovo podání se od Hésiodova liší zejména v tom, že druhý, stříbrný věk necharakterizuje zhoršením povahy lidí, ale pouze jejich životních podmínek: koncem věčného jara, a tudíž potřebou tvrdé práce, především zemědělství.²⁹ Právě tyto dva motivy, které velmi dobře korespondují i s biblickou předlohou,³⁰ Proba ve svém popisu života prvních lidí na zemi bohatě rozvíjí. I v této pasáži se tedy zdá být Ovidiovo vyprávění hlavním zdrojem, který Proba obratně propojila s biblickými motivy.

---

²⁸ Vergiliovu verzi mýtu o pouhých dvou obdobích užívá pro popis Probiny básně např. Karl Olav Sandnes, pro nějž tato pasáž patří už k „železnému věku“, stejně jako obě následující („Mankind outside Eden: The Iron Age begins, Justice withdraws from the earth (296-306)“, SANDNES 2001, s. 144)

²⁹ BÖMER 1969, s. 57.

³⁰ Viz pozn. 27.

III. Lidstvo po Ábelově smrti: *Urgens in rebus egestas*

Další argumenty pro tuto hypotézu poskytnete třetí zmiňovaná pasáž (v. 290-298) popisující útrapy, které postihly první generaci na zemi narozených lidí po zavraždění Ábela.

verš	<i>Cento Probae</i> : lidstvo po Ábelově smrti				původní kontext
290	tum genitor	A	3	102	Anchises vykládá věštné znamení
290	virus serpentibus addidit atris	G	1	129	Jupiter zavádí namáhavou práci
291	mellaque decussit foliis ignemque removit	G	1	131	<i>idem</i>
292	praedarique lupos iussit pontumque moveri	G	1	130	<i>idem</i>
293	et passim rivis currentia vina repressit.	G	1	132	<i>idem</i>
294	mox et frumentis labor additus, ut mala culmos	G	1	150	rolníkovi nepřátelé
295	esset robigo	G	1	151	<i>idem</i>
295	et victum seges aegra negaret.	A	3	142	důsledky špatného výkladu věštby
296	tum laqueis captare feras et fallere visco	G	1	139	Jupiter zavádí namáhavou práci
297	inventum, et	G	1	140	<i>idem</i>
297	duris urgens in rebus egestas	G	1	146	<i>idem</i>
298	movit agros, curis acuens mortalia corda (...)	G	1	123	<i>idem</i>

„A tehdy otec ‘ jedy dal hadům budícím hrůzu, ‘ 290
z listů setřásl med, těž oheň člověku odňal, ‘
vlkům kořistit kázal a mořským vlnám se bouřit, ‘
zastavil tekoucí víno, jež v potocích proudilo všude. ‘
Záhy však rány stihnou i setbu: obilná stébla
užírání rez ‘ a bídná žeň už nedává stravu. ‘ 295
Jak do ok se chytají šelmy a lepem klamou se ptáci,
tehdy se naučí, ‘ tlak nouze je donutí k tomu, ‘
že umí vzdělávat půdu a bystří nesnázi srdce. ‘“

Kainovým činem do dějin, jak je líčí Proba, vstupuje násilí a zabíjení, zejména v podobě lovu, ale paradoxně zatím ještě ne zločin: násilný lov působí stejně přirozeně u lidí jako u vlků či hadů. To přesně odpovídá tomu, jak třetí, bronzový věk líčí Ovidius v *Proměnách* (met. 1,125-127): *Tertia post illam successit aenea proles / saevior ingeniis et ad horrida promptior arma, / nec scelerata tamen...* („Třetí po tomto věku věk nastoupil, bronzové plémě, krutější povahou svou a náchylný ke strašným zbraním, zločinný nebyl však ...“, přel. Ivan Bureš).

Kromě toho ale Proba ve druhé polovině této pasáže rozvíjí i další motiv, který se nevyskytuje v *Proměnách*, zato ho najdeme v *Genezi* v přímé předloze této epizody – v prokletí Kaina, který ze Stvořitelových úst slyší: „budeš-li obdělávat půdu, už ti nedá svou sílu“ (Gn 4,12).³¹ Motiv země, která nevydává své plody ani tomu, kdo o to v potu usiluje, se u Vergilia objevuje jako základní charakteristika Jovova věku, a proto nepřekvapí, že téměř celá tato pasáž u Proby je sestavena z citátů právě z příslušného úseku první knihy *Georgik*. Celá pasáž je tedy obratným propojením odkazů na všechny tři zdrojové texty: z Ovidia je převzata základní myšlenka nezločinného násilí, které charakterizuje bronzový věk, a biblická zmínka o neplodné zemi je bohatě rozvinuta o příbuzné motivy z Vergiliových *Georgik*, které ovšem nepocházejí z popisu věku bronzového (o němž Vergilius nikde nemluví), ale Jovova, který je prostým protějškem zlatého období.

IV. Další generace: *Deterior ac decolor aetas*

Zatímco Probin popis ráje, který připomíná líčení mytického zlatého věku, bylo ještě možné považovat za pouhou básnickou amplifikaci toho, co se píše v biblické předloze, a za *locus amoenus* tradičního střihu, u dalších dvou etap jejího vyprávění je čím dál zřejmější, že příběh *Geneze* přetváří, rozvíjí a obohacuje ještě podle jiné předlohy, jíž nemohou být příslušné pasáže Vergiliových děl, ale jiná verze téhož mýtu, založená na představě, že úpadek nastával postupně. Touto předlohou, jak ukazují předchozí odstavce, se zdají být nejspíš Ovidiovy *Proměny* – poměrně jasným signálem pro to je například kombinace biblického motivu marné práce s ovidiovským motivem nezločinného násilí a zabíjení z nutnosti jako dvou hlavních témat v poslední zmíněné pasáži.

³¹ Gn 4,11-12: *nunc igitur maledictus eris super terram quae aperuit os suum et suscepit sanguinem fratris tui de manu tua / cum operatus fueris eam non dabit tibi fructus suos.*

Antickému čtenáři to zřejmě bylo jasné už dříve, a jsme to tedy spíš my, kdo potřebuje explicitní odkaz, který Proba vložila do veršů bezprostředně následujících, kde se popisují další, morálně čím dál zkaženější generace (v. 299-306).

verš	<i>Cento Probae</i> : další generace				původní kontext
299	(...) deterior donec paulatim ac decolor aetas,	A	8	326	Euandřův popis Jovova věku
300	ferrea progenies, duris caput extulit arvis	G	2	341	hymnus na jaro
301	et belli rabies et amor successit habendi.	A	8	327	Euandřův popis Jovova věku
302	Iustitia excedens terris vestigia fecit.	G	2	474	chvála života na venkově
303	non longum in medio tempus:	A	9	395	zajetí Euryala
303	furor iraque mentem	A	2	316	Řekové dobývají Tróju
304	praecipitant:	A	2	317	<i>idem</i>
304	gaudent perfusi sanguine fratrum.	G	2	510	kritika městského a vojenského života
305	condit opes alius defossoque incubat auro	G	2	507	<i>idem</i>
306	nec doluit miserans inopem	G	2	499	chvála života na venkově
306	dextramque tetendit.	A	10	823	Lausova smrt

„Potom ho vystřídá věk svou cenou horší i barvou, ‘
 železné pokolení, co ze země pozdvihlo hlavu, ‘ 300
 nastaly divé války a po jmění vášnivá touha. ‘
 Díké, když prchala ze světa, v zemi nechala stopy. ‘
 Uplyne mezitím krátký čas ‘ a zuřivost s hněvem
 strhují rozum: ‘ těší je prolití bratrské krve, ‘
 lakotí jiný a zakopav zlato nocuje nad ním, ‘ 305
 nezná nad chudým lítost ‘ a jenom vztahuje ruku. ““

Explicitní obraty ve verších 299 (*deterior ac decolor aetas*) a 300 (*ferrea progenies*)³² lze podle mého názoru interpretovat jako vědomé a pro Probina zamýšleného čtenáře dostatečně zřetelné odkazy na mýtus o čtyřech věcích nazvaných podle kovů; navíc tato pasáž těsně navazuje na předchozí bez jakékoli vložené epizody, stejně jako Ovidiovo líčení bronzového a železného věku.

Kromě toho tento obraz postupného mravního úpadku dalších generací nemá téměř žádnou oporu v biblickém textu – snad jedině, poněkud vágně, v *Gn 6,5*, o situaci před potopou: *videns autem Deus quod multa malitia hominum esset in terra et cuncta cogitatio intenta esset ad malum omni tempore* („I viděl Hospodin, jak se na zemi rozmnožila zlovůle člověka a že každý výtvar jeho srdce i myslí je v každé chvíli jen zlý“, Český ekumenický překlad). Mnohem blíž je mu tedy začátek Ovidiova líčení železného věku v *Proměnách* (*met.* 1,128-131, přel. Ivan Bureš):

... *de duro est ultima* [sc. *aetas*] *ferro*.
Protinus inrupit venae peioris in aevum
omne nefas: fugere pudor verumque fidesque;
in quorum subiere locum fraudesque dolique
insidiaeque et vis et amor sceleratus habendi.

„... posléz věk z tvrdého železa nastal.
 Do věku z horšího kovu hned pronikl všeliký zločin,
 zmizel veškeren stud a pravda a poctivost všecka,
 na jejich místo šla lest a přetvářka, úklad a podvod,
 přišlo násilí hrubé a po jmění zločinná touha.“

Výrazné spojení *amor habendi*, které se objevuje v posledním citovaném verši z Ovidia, najdeme i v *Cento Probae* ve verši 301; k tomu se připojuje ještě několik dalších, méně nápadných slovních shod s pokračováním popisu

---

³² Ke klíčovému slovu *ferrea*, které je jediným označením pro kov v celém tomto úseku Probina vyprávění: většina rukopisů *Georgik*, i ty ze 4. a 5. stol., má *ferrea*, jen menšina má *terrea*, což je ovšem *lectio difficilior*, kterému dává přednost většina moderních editorů – viz např. ERREN 2003, s. 458n.: „Die Lesart *ferrea* ist die besser überlieferte; *terrea* kann Konjektur von Laktanz sein; überdies erscheint die Vokabel bei Vergil nur hier. Aber die Konjektur, wenn es eine ist, ist unverzichtbar und ... textkritisch gut als *Lectio difficilior* zu rechtfertigen“.

³³ Např. v. 300 *ferrea progenies duris caput extulit arvis*, cf. *met.* 127 *de duro est ultima ferro*; v. 304 *perfusi sanguine fratrum*, cf. *met.* 143-145 *sanguineaque manu*

železného věku v *Proměnách*.³³ Také motiv bohyně spravedlnosti, v křesťanském kontextu poněkud překvapivý, je nápadným motivickým odkazem spíše na Ovidiovu verzi mýtu než na Vergilia. Její odchod od nespravedlivých lidí je u Proby (v. 302), stejně jako u Ovidia (*met.* 149n. *et Virgo caede madentes, / ultima caelestum, terras Astraera reliquit*), jedním ze symptomů železného věku. Použitý citát z Vergilia se sice vztahuje k témuž mytologickému příběhu, má u něj ale zcela jiné, kladné vyznění: ačkoli odchod bohyně je známkou přechodu od zlatého Saturnova věku k Jovovu, rolníci byli poslední, u nichž zanechala svoje stopy, a jsou tak zlatému věku ze všech lidí nejbližší.³⁴ Tento soubor motivických a lexikálních paralel je dalším signálem, že *Proměny* jsou jedním z klíčů, podle nějž Proba v těchto pasážích biblický příběh přetváří.

Závěr: Proba jako historička

Jaká odpověď na otázku po principech a smyslu Probiny parafráze, kterou jsme vyslovili v úvodu, vyplývá z předchozích rozborů?

V základních obrysech se Proba samozřejmě drží narativní struktury biblické předlohy. Převod do epického formálního jazyka a Vergiliových slov s sebou automaticky mohl nést mírné posuny v důrazu a povrchové adaptace obsahu, podobně jako je tomu u Iuvenca. Proba jde ale dál, do látky vědomě zasahuje a přetváří ji – a to nikoli primárně podle Vergiliových popisů mytologických věků, zlatého Saturnova a Jovova, nýbrž podle obecného mýtu o čtyřech věcích lidstva, a ještě spíše (jak naznačují motivické i slovní shody, jež jistě nebylo snadné najít v mase Vergiliových veršů) podle jeho konkrétní verze v první knize Ovidiových *Proměn*. Je velmi pravděpodobné, že pro představu o této fázi mytologických dějin byl Ovidius pro Římany referenčním textem spíše než Vergilius.³⁵ Proba tedy, zdá se, na vyšší rovině usiluje o syntézu dvou konkurenčních a přitom autoritativních historicko-mytologických narativů, a organizuje starozákonní látku podle posloupnosti čtyř

---

*crepitanitia concutit arma ... fratrum quoque gratia rara est; v. 305 condit opes alius defossoque incubat auro, cf. *met.* 139n. *quasque recondiderat Stygiisque admoverat umbris / effodiuntur opes.**

³⁴ Podle Christine PERKELL (2002, s. 25) patří tento motiv k typickým ambivalentním motivům Vergiliových líčení zlatého (a Jovova) věku.

³⁵ K autoritě klasických básníků coby historiografů, zejména pro mytologickou fázi dějin, u křesťanských intelektuálů a především u Augustina viz VON HAEHLING 2008.

věků. Tam, kde se *Geneze* a *Proměny* v zásadě shodují, jako například v líčení ráje a zlatého věku, je prostě bez nápadných švů nechává splynout. V dalších případech musí naopak v biblickém textu hledat zmínku, kterou by mohla rozvinout a napojit na ni motivy převzaté od Ovidia, eventuálně i z Vergiliových verzí mýtu – jako například na Kainovo prokletí z *Gn* 4,12, jež využívá jako výchozí bod pro líčení bronzového věku, které založí nejen na biblickém motivu neplodné země obohaceného o drobnější motivy z *Bukolik*, ale i na ovidiovském motivu nevyhnutelného násilí.

Zatímco na jiných místech, kde se Proba snaží dát svému textu co největší soudržnost a odstranit rozpory, bývají její pokusy o harmonizaci motivovány spíše esteticky, v tomto případě se její ambice zdá být zásadnější: prokázat, že je možné obě verze vyprávění o mytologickém dávnověku, biblickou i řecko-římskou, propojit do jedné, vnitřně soudržné, a odpomoci tak aspoň málem kulturní schizofrenii, kterou vzdělaní křesťanští Římané její generace stále ještě zažívali. Biblické vyprávění o počátku lidských dějin pro ně – na rozdíl od epických mýtů pro pohanské Římany přinejmenším čtvrtého století a staletí předcházejících – nebylo vyprázdňeným a vzdáleným mýtem, který by měl nanejvýš symbolickou výpovědní hodnotu, ale mytologicko-historickým narativem s náboženskou autoritou. Česko-kanadský literární teoretik Lubomír Doležel ve své knize o vztahu mezi historií a fikcí rozlišuje mezi oběma typy narativu takto: „Fikční světy jsou imaginární alternativy aktuálního světa. (...) Historické světy jsou kognitivní modely aktuální minulosti. (...) Zatímco fikční *poiésis* konstruuje možný svět, který neexistoval před aktem psaní, historická *noiésis* užívá psaní k tomu, aby konstruovala možné světy – modely minulosti, která existovala před aktem psaní.“³⁶

Viděno tímto prizmatem tedy vyprávění o prvních generacích lidí podle *Geneze* pro Probu – a vzdělané římské křesťany, pro něž svou báseň psala – nebylo fikcí, se kterou by bylo možné volně manipulovat, ale navýsost aktuální minulostí, pro jejíž vysvětlení se snažila najít přijatelný, ba dokonce osvobozující model.

---

³⁶ DOLEŽEL 2008, s. 40 a 50.

Bibliografie:

- BADINI, Antonia – RIZZI, Antonia. *Proba, Il Centone – Introduzione, testo, traduzione e commento*. Bologna: EDB 2011.
- BAŽIL, Martin. *Principio caelum ac terras...* La création de l'univers dans le *Cento Probae*. *Acta Universitatis Carolinae Pragensis – Graecolatina Pragensia*, 2007 (2009), 22, s. 49-59.
- BAŽIL, Martin. *Centones Christiani. Métamorphoses d'une forme intertextuelle dans la poésie latine chrétienne de l'Antiquité tardive*. Turnhout – Paris: Brepols – Études Augustiniennes 2009.
- BAŽIL, Martin. Les débuts de l'épopée biblique au IVe siècle: les « Quatre livres des Évangiles » de Juvencus et le « Centon virgilien » de Proba. In *Telling the Bible: Literary, Historical, and Social Contexts*. Vyd. Lucie DOLEŽALOVÁ – Tamás VISI. Frankfurt a. M. et al.: Peter Lang 2011, s. 303-312.
- BÖMER, Franz. *P. Ovidius Naso, Metamorphosen. Kommentar, Buch I-III*. Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag 1969.
- CLARK, Elizabeth A. – HATCH, Diane F. *The Golden Bough, the Oaken Cross. The Vergilian Cento of Faltonia Betitia Proba*. Chico: Scholars Press 1981.
- DOLEŽEL, Lubomír. *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha: Academia 2008.
- ERREN, Manfred. *P. Vergilius Maro, Georgica, Band 2: Kommentar*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2003.
- GREEN, Roger P. H. *Latin Epics of the New Testament: Juvencus, Sedulius, Arator*. Oxford: Oxford University Press 2006.
- HENKEL, John. *s.v. ages of the world, metallic*. In *The Virgil Encyclopedia*, I. Vyd. Richard F. THOMAS. Chichester: Wiley – Blackwell 2014, s. 37-38.
- OKÁČOVÁ, Marie. *Centones Vergiliani: intertextuální analýza pozdně antických centonárních epyllií s mytologickou tematikou*. Diss., Masarykova univerzita, Brno 2011.
- PAVAN, Massimiliano. *s. v. aurea (aetas, gens; aurea saecula)*. In *Enciclopedia Virgiliana*, I. Vyd. Francesco DELLA CORTE. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana 1984, s. 412-418.
- PERKELL, Christine. The Golden Age and Its Contradictions in the Poetry of Vergil. *Vergilius*, 2002, 48, s. 3-39.
- REYNEN, Hans. Ewiger Frühling und goldene Zeit. Zum Mythos des goldenen Zeitalters bei Ovid und Vergil. *Gymnasium*, 1965, 72, s. 415-433.
- SANDNES, Karl Olav. *The Gospel „According to Homer and Virgil“. Cento and Canon*. Leiden – Boston: Brill 2011.

- SCHOTTENIUS CULLHED, Sigrid. *Proba the Prophet – Studies in the Christian Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba*. Diss., University of Gothenburg 2012.
- SINERI, Valeria. *Il Centone di Proba*, Acireale – Roma: Bonanno 2011.
- ŠUBRT, Jiří. Jesus and Aeneas (The Epic Mutation of the Gospel Story in the Paraphrase of Juvenecus). *Listy filologické*, 1993, 116/1, s. 10-17.
- VON HAEHLING, Raban. Vergil als Kronzeuge für die römische Frühzeit in Augustins ‚De civitate Dei‘. In: *Vergil und das antike Epos*. Fs. Hans Jürgen Tschiedel. Vyd. Stefan FREUND – Meinolf VIELBERG. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2008, s. 437-450.
- ZANKER, Paul. *Augustus und die Macht der Bilder*. München: Beck 1987.

■ ZUSAMMENFASSUNG

Proba als Historikerin. Alttestamentliche Geschichte und die vier Zeitalter der Menschheit im *Cento Probae*

Im alttestamentlichen Teil ihres umfangreichen Vergilcento versucht die spätrömische christliche Dichterin Proba eine Synthese zweier Geschichtskonzeptionen: der Geschichte der ersten Menschen nach dem Buch *Genesis* und der Erzählung von den vier Zeitaltern der Menschheit nach der vor allem durch Hesiod und Ovid verkörperten Tradition. Vor allem drei Abschnitte – das Leben im Paradies (*Cento Probae*, Vers 160-171), das Leben auf der Erde nach der Vertreibung der Protoplasten aus dem Paradies (Vers 276-284) und die Katastrophen nach dem Tode Abels (Vers 290-306) – zeigen klare Parallelen nicht nur mit dem traditionellen Vorstellungsgut, sondern auch mit der konkreten Version des Mythos in Ovids *Metamorphosen*. Der Sinn einer solchen Synthese scheint der Versuch zu sein, eine Kluft in der historischen Identität der gebildeten christlichen Römer zu überbrücken.